

Бакирова Г.

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН КОНТАКТЫЛУУ ЖАНА ДИСТАКТЫЛУУ ЖАЙГАШКАН КОМПОНЕНТТЕРИНИН СИНТАКСИСТИК КЫЗМАТЫ

Бакирова Г.

СИНТАКСИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ КОНТАКТНЫХ И ДИСТАНТНЫХ КОМПОНЕНТОВ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ

G. Bakirova

THE SYNTACTICAL FUNCTION OF CONTACTED AND DISTACTED PLACES OF PHRASEOLOGICAL UNITS

УДК: 81-373

Макалада кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин компоненттеринин контактылуу жана дистактылуу жайгашышы, анын натыйжасында синтаксистик кызматында орун алган өзгөчөлүктөр боюнча илимий-теориялык пикирлер камтылды. Фразеологизмдердин синтаксистик кызматындагы өзгөрүүлөр тиешелүү мисалдардын негизинде талдоого алынды.

Негизги сөздөр: фразеологизмдердин компоненттүүлүгү, компоненттердин варианттуу (контактылуу жана дистактылуу) орун тартиби, фразеологизмдердин структуралык жактан кеңейиши, фразеологизмдердин сүйлөмгө мүчөлүк кызматы.

В статье рассматривается научно-теоретическая точка зрения о контактной и дистантной расположенности фразеологических компонентов кыргызского языка и об особенностях синтаксических функций фразеологизмов. Изменение синтаксических функций фразеологизмов анализирован на основе примеров.

Ключевые слова: компонентность фразеологизмов, вариантная расположенность компонентов (контактная, дистантная), распространение структуры фразеологизмов, синтаксическая функция фразеологизмов.

The article deals with contact usage of phrasesological components in kyrgyz language and there are given scientific views about syntactic function peculiarities. The article contains examples of phraseology in syntactic function change.

Key words: phrasesological components, contacted and distacted order, spreading of phraseological structures, syntactic function of phraseology.

Фразеология илиминде фразеологизмдердин синтаксистик табияты ар тараптан иликтенип келе жаткандыгы, алардын ар бири өзүнчө, дагы тереңдетилип карала турган маселелер экендиги белгилүү. Алардын ичинен фразеологизмдердин оозеки жана жазма кепте кадыресе сөз катары колдонулуп, алар сыяктуу сүйлөм мүчөсүнүн милдетин, болгондо да, бардык компоненттери биригип, бир гана сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара тургандыгы жөнүндөгү пикирлер бекем орун алган. Ошондой эле фразеологизмдер лексикалык, грамматикалык мааниси жана синтаксистик кызматы боюнча сөзгө эквивалент болору, фразеологизмдин бир гана сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарышы аны сөзгө жакындаштырган белги экендиги айтылып келет. Мындай ой-пикирлер фразеологизмдин тутумундагы компоненттердин дайыма бирдей структуралык түзүлүштө колдонулушуна негизделип айтылган. Маселен, сүйлөмдүн

курамында катышкан учурда фразеологизмдердин бир бүтүндүктө туруп, сүйлөмгө мүчө болуу касиети тууралуу Ж.Осмонованын төмөнкүдөй пикири бар: “Сүйлөм мүчөлөрү ар дайым эле толук маанилүү сөздөрдөн же толук маанилүү сөздөр менен кызматчы сөздөрдөн түзүлө бербестен, фразеологизмдерден да түзүлөт. Ошондуктан фразеологизмдер зат атоочтук, сын атоочтук, тактоочтук, этиштик жана сырдык сөздүк маанилерге ээ болуу менен, мына ошол сөз түркүмдөрүндөгү сөздөр сыяктуу сүйлөмдүн дээрлик бардык мүчөлөрүнүн милдетин аткарат”.

Фразеологизмдер сүйлөмдүн курамында келген учурда анын компоненттери бири-биринен ажырап, ар бири өзүнчө сүйлөм мүчөсү боло ала тургандыгы жана бири-биринен ажыратылбай бардык компоненттери ажырагыс биримдикте туруу менен сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткара тургандыгы жөнүндө тил илиминде айрым талаш-тартыштардын болгондугун Р.Эгембедиев иликтеп чыгып, мындагы биринчи пикирди четке кагуу менен: «Эч качан алардын компоненттерин өз-өзүнчө бөлүп, сүйлөм мүчөлөрүнө ажыратууга жол берилбейт», - деп белгилеп, андан ары «...фразеологизмдер речте кандай формада колдонулса да, алар бүтүндөй түрмөгү менен сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарагы талашсыз», - деген ой аркылуу өз көз карашын бекемдеген.

Фразеологизмдерди өзгөчө тилдик бирдик катары караган жогорудагы ой-пикирлерди, көз караштарды колдоо менен, азыркы кыргыз тилинин жандуу көрүнүшүнөн (көркөм чыгармалардан) бир нече мисалдарды келтирели:

*Сүйүү жолу ийри, кууш, тайгалак,
Андай жолдон суу жүрөктөр тайманат* (С.Жусуев). – сүйлөмдүн ээси;

Жадакалса, короону шыпырып коюуга да мойну жар бербейт (Б.Усубалиев). – сүйлөмдүн баяндоочу; *Мамат үрүп чыгар ити жок кедей* (К.Каимов). – аныктооч; *Буга мынчалык күйүүдөн эмне майнап чыгарын билбейт* (Б.Усубалиев). – толуктооч; *Эртең менен эрте кетет да, кай карайганда кайтат* (Б.Усубалиев) – бышыктооч.

Жогоруда келтирилген мисалдар тилчи-окумуштуулар белгилегендей, фразеологизмдердин компоненттери сүйлөм курамында дайыма ажырагыс биримдиги менен келип, сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткара тургандыгын ырастайт.

Азыркы кыргыз тилинин материалдарын иликтөөдөн өткөрүүнүн натыйжасында фразеологизмдердин компоненттери ажырагыс биримдикте туруп, сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткара тургандыгы жөнүндөгү көз караштардан айырмаланган пикирлерди жаратуучу тилдик көрүнүштөрдүн да бар экендиги аныкталды. Кеп процессинде ар түрдүү стилдик максаттарга ылайык фразеологизмдердин компоненттеринин арасына башка тилдик бирдиктердин кошулуп айтылышы менен, компоненттер бири-биринен обочо (дистактылуу) жайгашып, сүйлөмдүн ар кайсы жеринен орун алып калган учурлары кездешет. Фразеология илиминде мындай материалдарды тактоо үчүн керектүү болгон пикирлер бар.

Маселен, орус окумуштуусу Л.П.Гашева: “Фразеологизмдин компоненттери варианттуу (контактылуу жана дистактылуу) жайгашат, дистактылуу жайгашкан компоненттер да контактылуу компоненттердей эле синтаксистик байланыштарда болот, фразеологизмдердеги компоненттердин дистактылуу жайгашышы фразеологизмдин маанилик биримдигин бузбастан, тескерисинче, алардын ажырагыс семантикалык биримдигин көрсөтүп, компоненттердин арасына сөз кошулуу модалдуулук маанисин күчөтөт,” – деп белгилеген. Ал фразеологизмдердин компоненттеринин дистактылуу жайгашышы көбүнчө этиштик фразеологизмдерге мүнөздүү болорун, этиштик компонент сүйлөмдөгү башка сүйлөм мүчөлөрүн башкараарын айткан.

Мисалы: *Жер астын-үстүн боло түшүп, булардын жандары эчак ооздоруна капталган* (У.Абдукаимов). Бул сүйлөмдө компоненттеринин арасына *эчак* деген тактоочтун кошулуп айтылышы менен, *жаны оозуна капталуу* деген фразеологизм структуралык түзүлүшү жагынан гана өзгөрүп, анын сүйлөмдөгү *коркуу, шаштысы кетүү* деген мааниси толук сакталды. Ал эми компоненттердин арасына кошулуп айтылган сөз (*эчак*) фразеологизмдин негизги, акыркы компоненти менен ыкташуу байланышында туруп, фразеологизм аркылуу туюндурулган ал-абалдын убактысынан кабар берет.

Г.А.Селиванов компоненттердин арасына башка тилдик бирдиктердин кошулуп айтылышын фразеологизмдердин структуралык жактан кеңейиши катары карап, мындай көрүнүштү интенсификатордук (фразеологиялык маанини күчөтүүчү) элементтер жаратарын белгилеген. Мындай көрүнүштү жаңы фразеологизмдин уюшулушу эмес, болгону, фразеологизмдин туруктуу жашап келген моделинин таалданышы катары караган. Ал фразеологизмдердин структуралык жактан кеңейиши сандык процесс эмес, ал компоненттердин туруктуу составын бекемдөө тенденциясына ээ деп эсептеген. Ал эми Л.М.Васильев тарабынан компоненттеринин арасына сөз кошулуп айтылганда, фразеологизмдердин формалдуу структурасы гана өзгөрүп, семантикалык, функционалдык жактан өзгөрүүлөрдүн болбой тургандыгы айтылган. Ошондой эле фразеологизмдердин башка түрлөрүнө караганда, фразеологиялык ширешмеде компоненттердин арасына сөз кошулбай,

орду алмашпай колдонулары, бул анын өзгөчө экспрессивдүүлүк функциясына байланыштуу болору, компоненттердин арасына сөз кошулуп айтылышы өзгөчө этиштик фразеологизмдерге мүнөздүү экендиги белгиленген.

Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин компоненттеринин арасына башка тилдик бирдиктердин кошулуп айтылышы боюнча А.П.Назаров тарабынан баалуу пикирлер айтылган.

Кеп процессинде фразеологизмдердин компоненттеринин дистактылуу жайгашуусу жөнүндө жогорудагыдай пикирлер айтылганы менен, сүйлөмдүн ар башка жеринен орун алып калган компоненттердин синтаксистик кызматында да өзгөрүүлөрдүн болору көңүлгө алынбагандай. Л.П.Гашева компоненттердин арасына көбүнчө кыйыр толуктоочтук милдетти аткаруучу жактама ат атоочтор кошулуп айтыларын, бул алардын объектилик маанисине байланыштуу экендигин, сейрек болсо да, зат атоочтор да компоненттердин арасында интерпозицияда жайгашарын белгилеген.

Демек, мындай тилдик фактылар фразеологизмдердин бири-биринен обочо жайгашып калган компоненттеринин синтаксистик кызматын тактоону талап кылат. Ал эми көркөм чыгармалардан алынган материалдардан мындай фактыларды далилдей турган мисалдарды жолуктурууга болот. Ошондуктан фразеологизмдердин компоненттеринин жайгашышындагы өзгөчөлүктөр тууралуу төмөндө атайын сөз болмокчу.

Арыл менин көп кылгырган көз жашым,

Ачыл менин бүркөө жүргөн кабагым

(Б.Сарногоев).

Бир бүркөлүп, бир ачылып,

Томпок сары кабагы (Б.Сарногоев). Биринчи ыр саптарындагы *кабагы ачылуу* деген фразеологизмдин компоненттеринин кадыресе орун тартиби бузулуу менен инверсияланып, арасына башка сөздөр кошулуп айтылды. Мында *кабагым* деген биринчи компонент сүйлөмдөгү ал-абалдын субъектиси катары *эмнем?* деген суроого жооп берүү менен, сүйлөмдүн ээсинин, *ачыл* деген экинчи компонент субъектиге зарыл болгон ал-абалды билдирип, *эмне кыл?* деген суроого жооп берип, сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин аткарды. Бирок фразеологизмдин компоненттериндеги бул сыяктуу структуралык өзгөрүүлөрдөн жалпы фразеологиялык маани бузулган жок. Бул ыр сабында айтылган ой *кабагы ачылуу* деген фразеологизмдин *көңүлү көтөрүлүү, кубануу* деген жалпы маанисинен алыстабастан, *көңүлдүн көтөрүлүшүнө* болгон каалоону туюндурду. Ал эми компоненттердин арасына кошулган сөздөр ошол каалоону, эңсөөнү тактоо милдетин аткарды.

Экинчи ыр саптарында *капа болуу, көңүлү чөгүү* маанисиндеги *кабагы бүркөлүү*, ага карама-каршы *кубануу, көңүлү көтөрүлүү* маанисиндеги *кабагы ачылуу* деген фразеологизмдердин акыркы компоненттери орун алмашып, катар колдонулуу менен араларына башка сөздөр кошулуп айтылгандыктан, компоненттер ар башка суроолорго жооп берип,

сүйлөмдө эки башка сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат (*кабагы* – сүйлөмдүн ээси, *бүркөлүү, ачылуу* – грамматикалык түрү өзгөрүү менен бир өңчөй баяндооч), бирок мындан фразеологизмдин мааниси өзгөрбөстөн, каармандын бирде *көңүлү чөгүп*, бирде *көңүлү көтөрүлгөн* абалы туюндурулду.

Мындагы компоненттердин орун алмашып айтылышы аркылуу фразеологизмде пайда болгон экспрессивдүүлүк мааниге поэзиялык кептин өзгөчөлүгү кошумча боек берет. Мындай көрүнүштөрдүн келип чыгышына фразеологизмдердин компоненттеринин орун алмашышы жана алардын ыр саптарынын ар кайсы жеринен орун алгандыгы себеп болгон. Ошону менен бирге фразеологизмдердин ээлик жана баяндоочтук милдетти аткарган компоненттеринин арасына башка айкындооч мүчөлөрдүн кошулушу да өз таасирин тийгизбей койгон эмес.

Ал дегениң маселени качан да болсо, дайыма кабыргасынан кое билет (К.Осмоналиев). Мында *маселени кабыргасынан коюу* деген фразеологизмдин компоненттеринин бири (*маселени*) башкаларынан бөлүнүп, табыш жөндөмөсүндө туруп (*эмнени кабыргасынан кое билет?*), толуктоочтук милдетти аткалды. Ал эми *кабыргасынан коюу* деген компоненттер *билет* деген этиш сөздүн кошулуп айтылышы менен сүйлөмдүн баяндоочу болду. Мында *маселени кабыргасынан коюу* деген фразеологизмдин компоненттеринин структуралык түзүлүшү бузулганы менен, фразеологизмдин *“иштин аткарылышын тездетүү, чечкиндүү аракет жасоо”* маанилери сакталды. Ал эми туруктуу ордун жоготкон *маселени* деген компонент башка сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткаргандыгына карабастан, фразеологиялык маанини уюштуруудагы кызматын жоготкон жок. Компоненттердин арасына кошулуп айтылган сөздөр (*качан да болсо, дайыма*) сүйлөмдө бир өңчөй бышыктоочтун милдетин аткарып, иш-аракеттин үзгүлтүксүз экендигин туюндурду.

Көгөн толгончо, Эмилбектин эки көзү тиги эненин үйүндөгү жылытырап күйүп турган оттон өтөт (К.Осмоналиев). Бул мисалдагы *көзү өтүү* деген фразеологизмдин компоненттеринин арасына бир нече тилдик каражаттар кошулуп, эки компонент сүйлөмдүн ар кайсы жеринен орун алып калды. Буга байланыштуу *көзү* деген биринчи компонент *эмнеси?* деген суроого жооп берүү менен сүйлөмдүн ээсинин, *өтөт* деген компоненти *эмне кылат?* деген суроого жооп берип, баяндоочтук милдетти аткалды. Ошондой болсо да, *көзү өтүү* деген фразеологизмдин сүйлөмдөгү айтылуучу ойго ылайык *“үмүт кылуу”* деген мааниси сакталды.

Ал эми компоненттердин арасына кошулган эркин сүйлөм мүчөлөрү аныктоочтук, толуктоочтук милдеттерди аткарып, фразеологизм аркылуу туюндурулуп жаткан кыймыл-аракеттин объектисин тактап көрсөтүү үчүн колдонулду. Эгер бул сүйлөмдөгү фразеологизмдин структуралык түзүлүшүн ажыратпастан, бир гана баяндоочтун милдетин аткарат десек, анда сүйлөмдүн ээсин аныктоо мүмкүн болбойт.

– *Оозуңду сенин бирөө тырмадыбы, тынч отура турбайсыңбы?* (Т.Касымбеков). Сүйлөмдөгү

ой конкреттүү объектиге түз багытталып, *“сени айт дедиби, сүйлө дедиби”* деген жемелөө маанисиндеги *оозуңду тырмадыбы* деген фразеологизмдин компоненттеринин ортосунан орун алган *сенин, бирөө* деген сөздөр фразеологизмдин маанисин күчөтүү кызматын аткалды. Натыйжада, *оозуңду* деген биринчи компонент табыш жөндөмөдөгү маанисин сактап, *тырмадыбы* деген компонент менен бирге фразеологиялык маанини туюндурду. Мындагы экиге бөлүнүп кеткен компоненттер сүйлөмдүн ар башка мүчөсүнүн (*оозуңду* – толуктооч, *тырмадыбы* – баяндооч) милдетин аткарып калды.

Терисин кантип тескери сыйырам, ал жагын мага кой! (К.Осмоналиев) Бул жерде *терисин тескери сыйыруу* деген фразеологизм даяр, бүтүндүк формасын жоготуп, *тескери сыйырам* (*эмне кылам?*) – баяндоочтук, *терисин* (*эмнесин?*) – толуктоочтук милдетти аткалды. Компоненттердин бөлүнүп айтылышы менен алардын ортосуна *кантип* деген сыпат бышыктооч кошулуп, тутумунда өзгөрүү болгону менен, *«катуу кордук көрсөтүп жазалоо, сагайын колуна берүү, бирди көрсөтүү»* деген фразеологиялык маани жоголгон жок. Тескерисинче, компоненттердин арасына кошулган *кантип* деген сөз фразеологизмдин маанисиндеги иш-аракеттин ишке ашуу жолун издөө, тактоо маанисин кошумчалады.

Кемпир оозуна эч нерсе албаса да, ыйлоого мажбур болду, сопсоо туруп ыйлаганын биринчи көрүшүм (Б.Усубалиев). Мында *оозуна албоо* деген фразеологизмдин компоненттери бөлүнүп айтылып, фразеологизмдин тутуму ажырап, ортосуна *эч нерсе* деген сөз кошулганы менен, *“ичкилик ичпесе да”* деген фразеологиялык маани сакталды. Компоненттердин арасына кошулган сөз аталган фразеологизмдин маанисине кошумчалоо, тактоо киргизүү үчүн пайдаланылды. Бирок аталган фразеологизм сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткаруу функциясынан (*оозуна* – толуктооч, *албаса да* – баяндооч) ажырады.

Алар акырын басып көрүшчү да, Алымдын да, аялынын да үрөйүн ого бетер учуруп, боор ооругандай баш чайкашчу (Б.Усубалиев). Мында *үрөйү учуу* деген фразеологизмдин компоненттери бири-биринен алыстап, алардын арасына башка айкындооч мүчө (*ого бетер*) кошулуп, компоненттери (*үрөйүн, учуруп*) түрдүү грамматикалык формаларда колдонулду. Натыйжада, компоненттердин тутумуна башка сөздөр кошулуп айтылса да (*үрөйүн ого бетер учуруп*), фразеологизмдик маани жоголгон жок, бирок фразеологизмдин компоненттери сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарып жаткандыгы шектүү болуп калды. Ал эми фразеологизмдин компоненттеринин арасына кошулган *ого бетер* деген сөз фразеологизмдин *коркуу, өңү бузулуу* деген маанилерин дагы күчөтүү үчүн колдонулду.

Кеп процессинде фразеологизмдердин компоненттеринин дистактылуу жайгашышы менен структуралык түзүлүшү бузулуп, анын натыйжасында синтаксистик кызматында да өзгөрүүлөрдүн орун аларын, бирок фразеологиялык маанинин сакталгандыгын далилдеген тилдик фактылар арбын

учурайт: *Анын баары өткөн иш, айыккан жараны азыр кайрадан жаңырттып отуруу мамлекеттин бирдигине зыян* (Т.Касымбеков).

– *Ме, бек, бүтөлсө бүтөп ал ушу менен тешигиңди!* – деп ат жалынан туруп, оозу буулган салмактуу баштыкты Насирдин бектин алдына ыргытты (Т.Касымбеков). Ушул маалда менин *оюма* баланын суроосу капчысынан шак дей *түштү* (Б.Усубалиев). Келтирилген мисалдардагы фразеологизмдердин “чырды күчөтүү, ырбатып жиберүү”; “толтуруу, жетпеген нерсеге жетүү”; “эске салуу, эсине түшүрүү” маанилери сүйлөмдөрдөгү айтылуучу ойго ылайык колдонулганы менен, компоненттеринин арасына сөз кошулуп, ар кайсы жерден орун алышына байланыштуу синтаксистик кызматында да өзгөчөлүктөр орун алат.

Ошентип, изилдөөнүн натыйжасында ар кандай кептик кырдаалдарга жараша, же ар түрдүү стилдик максатта фразеологизмдердин тутумундагы компоненттеринин арасына башка сөздөрдүн, сөз айкаштарынын кошулуп айтылышы менен компоненттери бири-биринен ажырап, сүйлөмдүн ар кайсы жеринен орун алып, ар башка сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарып кала тургандыгы байкалды. Бирок мындан фразеологизмдин мааниси жоголбой, кепке башкача өң-түс, боек, көркөмдүк өзгөчөлүк, түрдүү эмоциялык-экспрессивдик маанилерди алып келе турган функционалдык кызматы сакталып кала тургандыгы

көрүндү. Ал эми фразеологизмдердин компоненттеринин арасына кошулуп айтылган тилдик каражаттар фразеологизмдердин тутумунун, алар туюндурган маанилердин бузулушуна алып келбестен, тескерисинче, фразеологиялык маанилерге түрдүү кошумча маанилерди киргизе тургандыгы белгилүү болду.

Адабияттар:

1. Васильев Л.М. Семантические и грамматические свойства фразеологизма как критерий отграничения фразеологизмов от нефразеологических сочетаний // Семантико-грамматические свойства фразеологизмов рус. яз. - Челябинск, 1985.
2. Гашева Л.П. Влияние семантических свойств процессуальных фразеологизмов на расположение их компонентов внутри единицы // Семантико-грамматические свойства фразеологизмов рус.яз. - Челябинск, 1985.
3. Назаров А.П. Художественно-функциональные основы экспрессивности фразеологических единиц: автореф. дис... канд. филол. наук. - М., 1985.
4. Селиванов Г.А. Фразообразование в его отношении к структурному развитию языка // Проблемы образования фразеологических единиц. - Тула., 1976.
2. Синтаксические модели фразеологизмов: сб. тез. докл. науч. конф. – Челябинск.: ЧГПИ, 1989.
3. Осмонова Ж. Кыргыз тилинин фразеологиясы. - Каракол.: БМУ, 2007.
4. Эгембердиев Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер (Табияты жана семантикасы). - Бишкек.: БГУ, 2007.

Рецензент: д.филол.н., профессор Мирзахидова М.